

РЕЦЕНЗІЇ

ДІАЛОГ ПОЕЗІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

Токмань Г. Українська версія художнього екзистенціалізму: Б.-І. Антонич, В. Свідзінський, Т. Осьмачка в європейському контексті: монографія. Київ: Міленіум, 2020. 480 с.

Філософські мотиви здавна притаманні українській поезії, тож їх прочитання на певній світоглядній дискурсивній основі природне й актуальне для сучасного літературознавства. Діалог між художнім та філософським текстами «організовує» дослідник, який має опанувати як мистецтво літературознавчої інтерпретації, так і мудрість філософської думки, її сутність, а також категорії та поняття, якими оперує той чи той мислитель.

Близькість української розмислової поезії ХХ ст. до екзистенціального напрямку відзначає багато вчених, серед них і Ганна Токмань, яка має чимало напрацювань у сфері відчитування філософських сенсів поетичного тексту. Відома її монографія «Жар думок: лірика Євгена Плужника як художньо-філософський феномен» (2013), один із розділів якої присвячено екзистенціальним мотивам (авторка дійшла висновку, що саме вони є домінуючими у творчості поета).

Понад двадцять років Г. Токмань працювала над новим дослідженням, об'єктом якого стала поезія Богдана-Ігоря Антонича, Володимира Свідзінського, Тодося Осьмачки, а також студії західноєвропейських філософів-екзистенціалістів (Мартіна Гайдеггера, Габрієля Марсея, Альбера Камю), які вдавалися до інтерпретації поетичних текстів. Проміжні результати дослідження авторка публікувала в статтях та збірниках вибраних праць, а підсумком її наукових пошуків стала монографія. Це об'ємний том обсягом чотириста вісімдесят сторінок, який містить передмову, вступ, п'ять розділів, висновки, іменний покажчик. Г. Токмань була зорієнтована на теоретико-літературні та історико-літературні завдання, результати виконання яких послідовно виклала в праці. Рецензоване дослідження міждисциплінарне за своїм спрямуванням, позаяк має значення як для розвитку вітчизняного літературознавства (концептуально осмислено екзистенціальний напрям у науці про літературу та крізь його оптику проаналізовано творчість трьох поетів), так і для філософії (запропоновано застосування відповідних положень, категорій і понять у су-

міжній науці, вивчено поширення екзистенціалізму в українській поезії). Відзначимо доказовість ідей, висловлених у монографії: авторка постійно звертається до текстів — художніх і філософських, аргументуючи свою думку образними висловлюваннями поетів і науковими висновками вчених-філософів. Формування діалогу між художнім (поетичним) і науковим (філософським) дискурсами із глибоким розумінням як першого, так і другого — методична основа цієї роботи.

Передмова і вступ спрямовані на вирішення теоретичних питань, що постали в процесі активного обговорення багатьма вченими (літературознавцями й філософами) проблем екзистенціального прочитання текстів української і зарубіжної літератури. Г. Токмань, навівши думки попередників, запропонувала свої визначення понять *екзистенціальне літературознавство* і *художній екзистенціалізм*. Вона аргументувала виокремлення екзистенціального літературознавства як напрямку в науці про літературу поширенням *постекзистенційного мислення* (Костянтин Райда) і сформованістю подібних напрямів в інших галузях (екзистенціальна психологія, соціологія, культурологія тощо). Художній екзистенціалізм, на переконання дослідниці, є складником багатогранного явища — екзистенціалізму. Авторка знаходить переконливі докази для підтвердження слушності своєї позиції, акцентуючи на близькості саме лірики до філософського тексту екзистенціального спрямування.

У першому розділі («*Теоретичні засади відчитування діалогу між поезією і екзистенціальною філософією*») основоположними обрано герменевтичні теорії Фрідріха Шлейєрмахера, Вільгельма Дільтея, М. Гайдеггера, Ганса-Георга Гадамера, Поля Рікера. Розкриваючи поняття «діалог», Г. Токмань апелює до поглядів Ф. Шлейєрмахера, Вільгельма фон Гумбольдта, Михайла Бахтіна, актуалізує діалогічні методики прочитання художнього тексту, напрацьовані Володимиром Моренцем і Сергієм Квітом. Дослідниця пропонує спосіб екзистенціальної інтерпретації лірики як діалогу: «думка як художній образ — елемент філософської системи» [2, 61]. Вона слушно застерігає від паралелей на кшталт «поезія митця — філософська система науковця», наголошуючи на багатозначності художнього тексту і неможливості ототожнення його сенсів із системною теорією вченого. Це не заперечує можливих збігів, суголосності, сутнісної єдності художніх рефлексій і наукових міркувань, що й доведено репрезентованим на сторінках монографії діалогом між українською поезією і положеннями філософів-екзистенціалістів. Цьому передувало ретельне студювання праць М. Гайдеггера, Г. Марселя й А. Камю, що дало змогу простежити, як філософи переходять міждисциплінарну межу і «заступають» на поле науки про літературу.

У другому розділі («*Філософи-екзистенціалісти як інтерпретатори поезії*») на основі аналізу статей М. Гайдеггера (оглянуто одинадцять розвідок, зокрема присвячених Фрідріху Гельдерліну) Г. Токмань доводить, що мислитель є оригінальним інтерпретатором лірики, демонструє взаємопроникнення літературознавчої методології та екзистенціальної аналітики. Дослідницю зацікавили такі прийоми М. Гайдеггера: формулювання оригінальних запитань, пошук контрверсії, тлумачення художнього слова із застосуванням широкого кола знань (етимології, діалектології, історії мови); вивчення *лірики про творення лірики* (у літературознавстві це явище називають віршами про вірші або поетичною критикою). Авторка резюмує: «Інтерпретації лірики, написані Гайдеггером, продовжують його філософську працю таким чином, що демонструють онтологічні положення на найвищому регістрі онтичного — у поетичній творчості» [2, 96]. Зазначимо, що саме на засадах теорії М. Гайдеггера в монографії розмежовано поняття *онтичний* і *онтологічний*; *екзистенційний*, *екзистенціальний* і *екзистенціалістський*.

Уважне студіювання дослідницею лекцій Г. Марселя на тему «Рільке — людина, яка уособлювала буття духу» (прочитані філософом у січні—лютому 1944 р. в Центрі філософських та релігійних студій у Парижі), дало змогу сфокусувати увагу на проблемах Бога і людини, смерті і людини, поета як свідка духовного життя. Досвід, почерпнутий із праць Г. Марселя, зокрема присвячених поезії Райнера Марії Рільке, виявився актуальним і продуктивним. Г. Токмань апелює до таких тез мислителя: думка й мовлення у філософії постають як дискурсивний розвиток, а в поезії — як прогресивна трансформація видіння (важливі не тільки знаки філософського сенсу, а й лінії між ними, напруга); специфіка поезії в тому, що вона *не резонується* [1, 266], а ставить питання, які *беруть в облогу дух поета* [1, 267]; інтерпретатор дає *гіпотетичний коментар* [1, 275], проводить *транспозицію* [1, 285] — переведення у визначення того, що є лише алюзією, далеким спогадом або передчуттям. Засадничим для екзистенціального літературознавства стало твердження Г. Марселя про можливість і водночас ризикованість *акліматизації* [1, 278] *іншого* явища (міфу, філософського поняття тощо) у світі поезії. Виявлення та простеження цього процесу потребує проникнення інтерпретатора «потойбіч того, що нам пропонує буквральність текстів» [1, 278]. Важливо, що Г. Токмань наголошує як на відкритості наукового пошуку, так і на застереженнях, висловлених філософом.

У цьому ж руслі авторка монографії проаналізувала праці А. Камю («Надія і абсурд у творчості Франца Кафки», «Людина, яка бунтує», «Рене Шар»), що містять літературознавчо-філософську рецепцію прози Ф. Кафки, поезії Лотреамона, Артюра Рембо, Р. Шара, і зробила висновок:

Прикметними рисами його розмислу є «прийняття правил гри» письменника, тобто фокусування уваги на домінантному естетичному принципі; формування зримих ключових образів-моделей художнього світу твору (часто подвійно-суперечливих); віднайдення словника відповідностей між явним і прихованим у творі як символі; відчитування стильових відтінків як важливих оприявлювань смислу; встановлення філософсько-екзистенціального контексту, зокрема й щодо власних теорій абсурду, бунту [2, 450—451].

У рецензованій монографії подано як теоретичні положення, сформовані на основі аналізу праць філософів про поезію, так і їх практичне застосування. У наступних розділах авторка досліджує поезію українських митців слова, доводячи, що проаналізовані твори показують українську версію художнього екзистенціалізму. Розгорнутий нею діалог «поезія — філософія» ґрунтується на особистісному тлумаченні твору, застосуванні філософської термінології як інструменту аналізу, проведенні паралелей між фрагментами художніх і філософських текстів.

Третій розділ («*Лірична збірка Богдана-Ігоря Антонича “Велика гармонія” у діалозі з екзистенціальним богослов’ям*») містить характеристику методу кореляції, запропонованого Паулем Тілліхом, і спробу його застосування як способу інтерпретації текстів українського поета. Пояснення П. Тілліхом змісту християнської віри через екзистенційні питання і богословські відповіді на них (праця «Систематичне богослов’я») дослідниця екстраполює на розуміння творів Б.-І. Антонича. «В образному вираженні індивідуальних переживань відчитаємо екзистенційне питання до вічності, відповіддю на яке стане символ, запозичений автором з християнської місії і винесений ним у заголовок твору» [2, 176], — ставить завдання Г. Токмань і докладно, від першого до останнього рядка аналізує кожний вірш «Великої гармонії».

Читача монографії приваблює не тільки методологічна й методична послідовність дослідниці, а і її розуміння й тлумачення сенсів поезії, що відбувається як співтворчість на основі духовної суголосності, інтуїтивного осягнення думки й почуття. У «Вели-

кій гармонії» відчитано присутність есенціального у внутрішньому світі людини, екстатичне переживання чуда народження Бога в собі. Г. Токмань інтерпретує образи за принципами самого поета, послуговується музичною термінологією, яку використовував митець. Зокрема, вона зазначає: «Б.-І. Антонич уже самою назвою своєї збірки смиренно заявляє своє учнівство, він вторинно творить, проте це не плагіат у Бога, а особлива у Всесвіті, екзистенційна творчість людини, мистецьке вираження енгармонійного звучання образу щодо Великої гармонії, створеної Ним» [2, 201]. Прочитання поетичного твору не лише у філософському, а й у мистецькому контексті — прикметна ознака монографії.

У розкритті світоглядних сенсів поезії авторка зорієнтована на розуміння філософії Ніколоу Аббаньяно як «пошуку мудрості, котра прагне керувати людським життям». У результаті доходить висновків, що можуть мати екзистенційне значення для читача книжки, як-от:

На дні серця людина має письмо, написане Богом, проте її свобода полягає в тому, чи захоче й чи зможе вона прочитати його, зрозуміти есенціальне в собі, зінтерпретувати його у своїй долі. Ми вибираємо себе, і вибираємо між тим, що вже маємо в собі. Ліричний герой збірки чує не тільки оркестр, яким диригує Бог, а й катеринку диявола, проте його вибір — Велика гармонія Божої музики [2, 453—454].

Упевненість у тому, що екзистенціалізм — це гуманізм (Жан-Поль Сартр) пронизує весь зміст монографії.

Четвертий розділ («Лірика Володимира Свідзінського як явище національного художнього екзистенціалізму») — найбільший у книжці (напевно, Г. Токмань сприйняла творчість поета, з його трагічною долею і світлим світобаченням, як найближчу до екзистенціалізму). У розділі висвітлено питання художнього простору в збірці «Ліричні поезії», поетичної мариністики у всьому доробку митця, простежено емоційно найвиразніший, на нашу думку, мотив смерті коханої як художньо-філософський феномен лірики В. Свідзінського.

У монографії чимало текстуальних і концептуальних порівнянь у сфері літератури — вітчизняної і зарубіжної. Зокрема, розкриваючи зв'язок поезії Б.-І. Антонича й В. Свідзінського із християнським екзистенціалізмом, Г. Токмань зазначає, що особливість художнього філософування В. Свідзінського — це не зображення Бога, а Його відчуття як великої таємниці, що робить поета близьким до Г. Марселя. Паралелі до ідей праць французького мислителя («Досвід конкретної філософії», «До трагічної мудрості і за її межі», «Метафізичний щоденник», «Таємниці родини», «Цінність і безсмертя») провідні в пропонованому діалозі з поезією В. Свідзінського.

Філософські сенси поетичних текстів, що їх відкрила дослідниця, нанизуються, взаємопов'язуються, ведуть до цілісного розуміння художньої картини світу. Продовжуючи думку Василя Стуса про В. Свідзінського як поета «зниклого розцвітання», Г. Токмань узагальнює: «Моя дорога в далеч темну, / Моя душа в солодких снах» — це поетична формула життя людини як такої» [2, 248].

Художні образи інтерпретовані в монографії і як філософські коди, і як імпресії митця. Це виразно простежується в підрозділі про образ моря. Авторка не байдужа до поетичної мариністики, адже прожила на морському узбережжі значну частину свого життя, що стало поштовхом до уважного, повільного прочитання (*close reading*) віршів, уміщених у різних збірках поета та поза ними. Образи моря в ліриці В. Свідзінського (*великої дитини у вічній колісці, безпритульного моря, країни, у якій, здається, ліричний герой уже був колись і в яку повернеться як сонний граніт над гомоном вод невтокійних*) дослідниця проаналізувала з любов'ю і зіставила з аналогічними образами

у творчості Є. Плужника. Відзначимо також увагу до іронії у віршах поета, зокрема у сприйнятті моря як ілюзії щастя. Поетикальні особливості текстів важливі для авторки монографії, адже вона виконує подвійне завдання: відчитує екзистенціальні сенси і визначає їх мистецьке вираження.

У книжці докладно проаналізовано мотив утрати коханої людини, зосібна в циклах «Mortalia» і «Пам'яті З. С-ської» В. Свідзінського. Дискурсивною основою тлумачення філософських ідей обрано теорію Г. Марселя про переживання смерті близької людини та існування після неї. Вірші розглянуто в біографічному, філософському та літературному контекстах. Екзистенціальний спосіб мислення поета спонукав дослідницю до паралелей із такими положеннями й концептами французького філософа: людина як *Homo viator*, початкове світло; конкретика у філософії, простота речей, двосічна даність (життя з ви роком смерті), поцейбіччя, децентроване і поліцентроване існування, прийняття страждання в межовій ситуації, спогади як опір матеріальному розсіюванню, активне заперечення смерті як виклик і милосердя. З компаративною метою уважно прочитано мотив смерті коханої людини в поезії Івана Франка та Лесі Українки, визначено не тільки авторську позицію кожного з митців, а і її співвіднесеність із поглядами Г. Марселя. Широке коло авторів, залучених до порівняльного аналізу, — прикметна особливість рецензованої монографії. Зокрема, у розділі про В. Свідзінського розглянуто твори Григорія Сковороди, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Павла Тичини, Є. Плужника, Волта Вітмена, Р. М. Рільке, Олександра Блока, а також біблійну Пісню над піснями.

В останньому розділі дослідження («*Екзистенціальність мотивів самотності та бунту в поетичній збірці Тодося Осьмачки "Китиці часу"*»), спираючись на працю А. Камю «Людина, яка бунтує», а також на тексти Хосе Ортеги-і-Гассета, М. Гайдеггера, Г. Марселя, Г. Токмань знаходить джерела мотиву самотності в індивідуальності, мисленні та життєписі автора, в історичній долі української нації, у таїнстві мистецької творчості. Її погляд на суперечливий і водночас позначений своєрідною закономірністю текст Т. Осьмачки споріднений із твердженням А. Камю про суперечності та логіку людини-бунтаря.

Відзначимо процесуальність дослідження: читач стежить за розвитком образності в поета і водночас за рухом думки авторки. Наприклад, образні константи поезії (самотність як недомальоване життя, як горда самотність пораненого орла, як блукання без віддєтлої душі, як існування сніжинки в завірюсі) спонукають до висновку: «Людство — це не снігова баба, це саме завірюха, ми разом існуємо у часі й просторі, у спільному русі, проте зберігаємо розокремленість, тобто самоту в її філософському екзистенціалістичному сенсі» [2, 407]. У вірші «Україна» і поемі «Синя мла» Г. Токмань побачила цінності, які утврджують бунт Т. Осьмачки: Україна-матінка, Правда, Віра. Зацікавляє розглянутий діалог письменника з Тарасом Шевченком як дискурс бунтарів (у розумінні бунтарства А. Камю). Шляхом текстуальних зіставлень доведено суголосність художнього філософування Т. Осьмачки та ідей А. Камю про бунт і абсурд, М. Гайдеггера — про буття самоті, *das man*, людино-самість, незламність сутнісної самотності, Х. Ортеги-і-Гассета — про глибину першопочаткової самотності, людину маси, кохання як найрішучішу спробу вирватися із самоти, Г. Марселя — про зустріч і автентичну надію. Окрім того, спостережено й співзвучність мотивів творів письменника з темами прози Еріха Марії Ремарка.

Прикметно, що європейський контекст у монографії актуалізовано не лише щодо філософії та письменства, а й образотворчого мистецтва. Довівши, що поезії Т. Осьмачки притаманна експресіоністична поетика (естетичні принципи «крику»),

«плаката», умовного узагальнення), Г. Токмань проводить паралелі з живописом Вінсента Ван Гога і Едварда Мунка, з'ясовує, що спільним є світоглядне осердя твору, екзистенціальний сенс якого акумульований в образному баченні себе як філософської проблеми, як «проклятого» питання, на яке немає відповіді.

Підсумки дослідження мають вигляд стрункої наукової концепції. Відповіддю на питання, закладене в назві монографії, є твердження, що в українській версії художнього екзистенціалізму

нерозривно пов'язані, однаково важливі, виражені на максимумі — трагічне в існуванні людини і те, що дає сили йому опиратися (Велика гармонія, Неперервна любов, Україна, Правда і Віра). Український художній екзистенціалізм ідентифікується з найтрагічнішими і найсвітлішими положеннями екзистенціальної філософії. Він живиться джерелами індивідуального таланту й філософування, національної ментальності, української культури, постійним діалогом з культурами інших націй, передовсім європейських [2, 462].

Іменний покажчик, розміщений наприкінці книжки, налічує близько трьохсот імен: авторка назвала літературознавців-попередників, філософів, письменників, художників, представників інших видів мистецтв, історичних осіб та ін. Перелік праць Г. Токмань із 1995 р. (зокрема низка статей у журналі «Слово і Час»), що передували виданню монографії, свідчить про тривалу роботу над темою.

Книжка вийшла друком у видавництві «Міленіум» в авторській редакції; вона прикметна якісною поліграфією, яскравою та виразною обкладинкою, на якій — зображення трьох картин Івана Труша під однією назвою — «Самотня сосна». У вступі авторка пояснює свій вибір тим, що кожна картина, за її враженням, дивовижно суголосна з творчістю розглянутих поетів. Погодимось, що високе дерево, яке прагне небес, — це образ поезії Б.-І. Антонича; сосна як загадка серед лісу з контрастом тіні та яскравого сонячного світла викликає асоціації з художнім світом В. Свідзінського; розчахнуте, ніби закривавлене дерево, травмоване вітром із пустелі нагадує ліричного героя Т. Осьмачки. Усі три дерева самотні й неповторні, як і кожен із нас.

Отже, монографія Г. Токмань «Українська версія художнього екзистенціалізму: Б.-І. Антонич, В. Свідзінський, Т. Осьмачка в європейському контексті» — ґрунтовне, оригінальне міждисциплінарне дослідження, результати якого переконливо засвідчили природність і національну специфіку явища українського художнього екзистенціалізму, зокрема в поезії першої половини ХХ ст., і довели його належність до масиву загальноєвропейської екзистенціальної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Марсель Г. Homo viator. Прологомени до метафізики надії* / Переклад В. Й. Шовкун. Київ: Видавничий дім «KM Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999. 320 с.
2. *Токмань Г. Українська версія художнього екзистенціалізму: Б.-І. Антонич, В. Свідзінський, Т. Осьмачка в європейському контексті: монографія*. Київ: Міленіум, 2020. 480 с.

Ніна АНІСІМОВА

Отримано 9 березня 2021 р.

м. Бердянськ